

УДК 314.151.3-054.73(477)“1941/1943”

DOI <https://doi.org/10.15407/nte2020.01.047>

СЕРГІЙЧУК ВОЛОДИМИР

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії світового українства Київського національного університету імені Тараса Шевченка

SERHIYCHUK VOLODYMYR

a Doctor of History, a professor, a head of History of World Ukrainians Department at the Taras Shevchenko Kyiv National University

Бібліографічний опис:

Сергійчук, В. (2020) Міграційні процеси української людності в перший період Другої світової війни. *Народна творчість та етнологія*, 1 (383), 47–57.

Serhiychuk, V. (2020) Migration Processes of the Ukrainian People in the First Period of World War II. *Folk Art and Ethnology*, 1 (383), 47–57.

МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛЮДНОСТІ В ПЕРШИЙ ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Анотація / Abstract

З початком Другої світової війни українці під впливом політичних обставин змушені були вкотре емігрувати з рідної землі. Так, через агресію Угорщини на Закарпаття багато його мешканців, з огляду на репресії та переслідування, виїхало до Австрії, Чехії, Словаччини та інших країн Європи.

З вересня 1939 року новий міграційний потік українських біженців спрямовується на територію західних теренів довоєнної Польщі. Основна хвиля українських біженців, насамперед політичних в'язнів, направлялася до Кракова. Тут зібралось багато культурно-освітніх та політичних і громадських діячів з Галичини й Волині, яким за їхню національно-патріотичну діяльність грозили більшовицькі репресії.

Звідси здійснюється й керівництво оунівським рухом на всіх українських етнічних землях, передусім швидко розгортається мережа ОУН на Лемківщині, у Надсянні, Холмщині й Підляшші. Саме тут провідні члени ОУН розпочинають підготовку збройного повстання проти більшовицької влади в Галичині й на Волині. Уже взимку 1940 року бандерівці розгорнули підготовку кадрів для української адміністрації на теренах, зайнятих більшовиками.

Після переходу Червоної армії Дністра наприкінці червня 1940 року нова українська еміграційна хвиля здійснюється з Буковини і українських теренів Молдови. У Румунії тоді було створено Український громадський допомогий комітет під головуванням професора Костянтина Мацієвича.

Починаючи з пізньої осені 1939 року й до раннього літа 1940-го, почало щораз більше напливати українських студентів до німецьких вищих шкіл Відня, Берліна, Данціга, Граца, Бреслау; багато студентів-українців опинилися на теренах генерал-губернаторства. З-поміж них у 1940–1941 роках у німецьких вищих школах навчалось 319 осіб, а через рік – уже близько 600. Для матеріальної підтримки студуючої молоді в листопаді 1940 року Український центральний комітет створив Комісію допомоги українському студентству, яка мала уможливити їй навчання в європейських університетах.

Поряд з міграційною хвилею політичного українства, яка спрямовувалася з Берестейщини, Волині й Галичини на захід, з наших найзахідніших автохтонних земель організувався зустрічний потік на схід. Остаточно до СРСР виїхало близько 9000 українців, які захотіли жити під більшовиками.

Прихід Червоної армії до Галичини, Волині й Берестейщини спричинив і депортаційні процеси із цих українських регіонів до Сибіру та Казахстану. На території Західної України на 27 листопада 1939 року вже було заарештовано 5972 особи (у Львівській – 182, Тернопільській – 580, Станіславській – 2372, Луцькій – 1538), а до лютого 1941 року – 54 304.

Ключові слова: Друга світова війна, вимушена міграція українців на Захід, примусова депортація до східних районів СРСР.

With the onset of the Second World War, Ukrainians were forced to emigrate from their native lands once again under the influence of political circumstances. Due to Hungary's aggression in Transcarpathia, many of the latter's inhabitants went to Austria, the Czech Republic, Slovakia and other European countries due to repression and persecution.

From September 1939, a new migration stream of Ukrainian refugees was sent to the territory of pre-war Poland's western territories. The main wave of Ukrainian refugees, primarily political prisoners, was heading to Cracow. Many cultural, educational, political, and public figures from Halychyna and Volyn gathered here, who were threatened by the Bolshevik repression for their national-patriotic activities.

From there, the OUN movement was also managed for all Ukrainian ethnic lands, first of all, the OUN network was rapidly developing in Lemkivshchyna, Nadsianina, Kholmshchyna, and Pidliashshia. It was the place from where leading OUN members began preparations for armed rebellion against Bolshevik authorities in Halychyna and Volyn. Already in the winter of 1940, OUN Bandera fraction members carried out personnel training for the Ukrainian administration for the territories occupied by the Bolsheviks.

After the transition of the Dniester by the Red Army in late June 1940, a new Ukrainian emigration wave rose from Bukovyna and the Ukrainian territories of Moldova. At that time, the Ukrainian Public Aid Committee was set up under the steerage of Professor Kostantyn Matsiyevych.

From the late autumn of 1939 until the early summer of 1940, Ukrainian students began to arrive more and more in the German high schools of Vienna, Berlin, Danzig, Graz, Breslau, and many Ukrainian students found themselves in the territory of the General Government. Of these students, in 1940–1941, 319 studied in the German high schools, and about 600 in a year. For material support of educational youth, the Ukrainian Central Committee established, in November 1940, the Commission for Assistance to Ukrainian Students, which was to enable it to study at European universities.

Along with the migratory wave of political Ukrainians heading from Beresteyschyna, Volyn, and Halychyna to the West, a counter flow to the East was organized from our most western autochthonous lands. Finally, about 9,000 Ukrainians who wanted to live under the Bolsheviks left for the USSR.

The arrival of the Red Army to Halychyna, Volyn, and Beresteyschyna resulted in deportations from these Ukrainian regions to Siberia and Kazakhstan. As of November 27, 1939, 5,972 persons were arrested in Western Ukraine (182 in Lviv Region, 580 in Ternopil Region, 2,372 in Stanislav Region, and 1,538 in Lutsk Region), and by February 1941, 54,304 persons were arrested.

Keywords: World War II, forced migration of Ukrainians to the West, forced deportation to the USSR eastern regions.

Упродовж багатьох століть найпоширенішою серед нашого народу була економічна міграція, що, як правило, викликала час від часу обмеження життєвого простору автохтонного етносу на родючих землях. Після падіння Галицько-Волинської держави, наприклад, коли на теренах найзахіднішого розселення українства заводиться польський окупаційний режим, економічні мотиви посилюються й релігійним чинником, що змушують частину автохтонів з надвіслянських територій мігрувати на схід – аж

на межу Дикого поля. Ці самі мотиви значною мірою лежали і в причинах переселення з Лівобережної України на неосвоєні терени Слобожанщини.

Однак з поразкою під Полтавою в 1709 році простежується перший масовий вихід на чужину організованого козацтва на чолі з гетьманом Мазепою, який розірвав зв'язки з московським царем Петром I. Політичні мотиви були й під час переходу Уряду УНР на територію Польщі в листопаді 1920 року. Така ситуація повториться і в

період Другої світової війни, коли саме політичний чинник спричинився до масового виходу українства за межі рідної землі.

Предтечею цієї третьої хвилі української політичної еміграції стало вимушене переселення національно свідомих українців Закарпаття в Західну Європу, з огляду на загрозу їхній безпеці й життю з боку угорської окупаційної влади. Уже наприкінці березня 1939 року транспорт з українськими втікачами із Закарпаття почав прибувати до Відня, де при Українському національному об'єднанні було створено Український допоміжний комітет для перших скитальників Другої світової війни.

«Життя у Відні в тому часі було нелегке, – згадував перший голова цієї громадської інституції Юліан Химинець. Тяжко було дістати приміщення для тієї установи, умебльовання тощо навіть для громадян Німеччини, а для чужинця, “авслендера”, це було часом просто неможливе... На початку найважливішою для нас справою було прийняти транспорт втікачів, зареєструвати та відділити здорових від хворих. Здорових треба було перевести до табору Shober Platz, у Відні, де вони чекали на приділену для них працю, або на виїзд до Праги чи Братислави. Хворими втікачами треба було спеціально заопікуватися. Ця проблема стала дуже актуальною, з хвилиною, коли в травні 1939 року почали приїздити в'язні з концентраційного табору з Варюлопош. Велика частина в'язнів була так сильно побита й покалічена мадярськими бандитами, що це вимагало шпитального чи санітарного лікування» [17, с. 126].

Треба зазначити, що визволити цих в'язнів мадярського концтабору вдалося завдяки контактам Закордонного проводу ОУН з Головною командою вермахту. «В тому часі це був майже єдиний спосіб, – пише Ю. Химинець, – щоб видістати наших людей з мадярської неволі. Мадярський уряд, діставши Карпатську Україну в подарунок від Німеччини, слухав німецьких урядових чинників більше, ніж когось іншого» [17, с. 128].

Завдяки цьому Українському допоміжному комітетові вдалося перекинути з Відня до Чехії й Словаччини близько 900 дорослих осіб, а також 52 дитини, які продовжували навчання в Українській гімназії в Морджанах біля Праги [17, с. 129].

Слід наголосити на тому, що в обороні прав своїх громадян твердо виступав уряд Карпатської України, який також змушений був вийти в екзил. Так, у зверненні до влади Чехії і Моравії від 31 березня 1939 року Степан Клочурак вимагав: «Від імені Уряду Карпатської України (Підкарпатської Русі), яка була насильно і протиправно окупована мадярським військом, вимагаю щоб усім державним службовцям, як і службовцям громадських юридичних корпорацій української (руської) національності, які евакуювалися до Протекторату, були надані всі права, що їх одержали службовці чеської національності, які після двадцятирічної служби у нас повернулися у Чехію та Моравію, тобто, щоб усі наші службовці були прийняті на державну службу і щоб за ними були збережені дотеперішні умови і заробітна плата.

Службовці української (руської) національності, заняті на території Протекторату, нехай залишаються на дотеперішніх місцях. Число евакуйованих службовців відгадую на 200–260 осіб.

Якби той чи інший службовець, або службовці фахових корпорацій (вчителі) не могли бути задіяні до служби, яку виконували раніше, нехай будуть переведені до інших службових ділянок або на тривалу відпустку із збереженням платні (“чекательне”).

Політичним біженцям з Карпатської України нехай славний уряд надасть притулок, щоб вони мали право на перебування і роботу» [12, с. 108, 109].

Водночас треба визнати, що українська еміграція в цьому регіоні, що, за словами полковника Г. Порохівського, раніше творила «одне ціле на терені Чехословаччини, зараз розрізана на три, а може, і більше частин: одні на Карпатській Україні, другі – в Словаччині, треті – в Богемії» [12, с. 598].

З вересня 1939 року новий міграційний потік українських біженців спрямовується на територію західних теренів довоєнної Польщі, що, згідно з пактом Молотова – Ріббентропа, потрапила у сферу впливу гітлерівської Німеччини й була нею окупована. Основна хвиля українських біженців, насамперед політичних в'язнів, направлялася до Кракова. Це польське місто стає центром українського життя (політичного, культурного, економічного) в Генеральній губернії. Тут зібралось багато культурно-освітніх та політичних і громадських діячів з Галичини та Волині, яким грозили більшовицькі репресії за їх національно-патріотичну діяльність.

До старовинного Кракова вже 28 вересня 1939 року прибув адвокат з Перемишля Володимир Загайкевич «з метою налагодити працю і опіку над зростаючою українською еміграцією», як свідчив Ярослав Старух [4, file 5].

Після розмови з парохом місцевої Української греко-католицької церкви о. Павлом Хрущем до підтримки біженців був задіяний існуючий при храмі комітет; сам адвокат уже 30 вересня зустрівся з обербургомістром Кракова Цернером, якому представив план опіки над біженцями, завдяки чому вже 1 жовтня 1939 року в домові «Просвіти» вдалось зібрати понад 200 громадян з місцевих мешканців і представників обездолених, що прибули до Кракова.

Одержавши відповідний дозвіл від обербургомистра, Володимир Загайкевич уже 2 жовтня «зголосився до керівника уряду національно-соціалістичної суспільної опіки», налагоджуючи із цією установою контакти, «які уможливили йому одержувати безплатно певні приділи харчів, а передусім хліба, мармоляду, бульби, м'яса і топлива для полонених, а також для студентської харчівні при вул. Баторого, 10. Щойно завдяки виклопотаним через д-ра Загайкевича приділах, могла студентська харчівня, яка досі усі артикули споживчі купувала, розвинути краще харчеву обслу-

щораз то численніше напливаючих біженців» [4, file 5].

Загал емігрантів потребував негайної допомоги, оскільки багато з них перебували у скрутному матеріальному становищі, не мали грошей, білизни та інших речей першої потреби перед зимою, не кажучи вже про роботу. Відтак на сходини української еміграції в гімнастичному залі гімназії по вулиці Льоретанській, 18, у неділю (15 жовтня) зібралось вже понад 400 осіб з тих 600 біженців, котрі на той час зареєструвалися у вищезазваному комітеті при греко-католицькій церкві. Проте на цьому зібранні мовилося не лише про проблеми біженців; чимало уваги було приділено й долі українців з Війська Польського, котрі потрапили до німецького полону. Вони перебували в ще гіршому становищі, ніж біженці, бо були позбавлені ще й свободи [4, file 5].

Слід зазначити, що протягом 1939–1940 років на територію генерал-губернаторства, рятуючись від переслідувань більшовиків, арештів та заслання у східні райони СРСР, перейшла значна кількість українських політичних біженців (юристи, вчителі, інженери, священники, політичні діячі або прихильники ОУН) з Волині, Галичини та Буковини. Усі вони згодом розгорнули активну діяльність у різних сферах громадського і культурного життя, взялися за адміністративну роботу, сприяли поживавленню національно-культурного життя [8, с. 79].

Важливим було й те, що на ниві національного відродження Закерзоння тоді з'явилося багато освічених носіїв української духовності, котрі прибули з Волині та Галичини, які мусіли звідти втікати, рятуючи життя від комуністичного режиму. Проте ця сумна доля скитальників зі сходу принесла велику користь населенню Закерзоння. На Лемківщині, наприклад, усі невідомі або москвофільські села дістали українських учителів, котрі тоді принесли лемкам, крім знань, національно-державну свідомість. Коли після розвалу Польщі до Кракова при-

був український православний автокефальний єпископ для Лемківщини Палладій, то із лемківських сіл зникли кудись православні батюшки-росіяни, а на їхнє місце прийшли свідомі українські душпастирі, котрі ретельно працювали над освідомленням збаламучених лемків. Та й узагалі під час гітлерівської окупації про москвофілів ніхто не говорив, бо вони немов під землю запалися [5, с. 21–22].

З приходом Червоної армії в Галичину, на Волинь і Берестейщину стало цілком зрозуміло, що в умовах більшовицького терору буде досить складно зберегти провідний актив й налагодити нову (більш законспіровану) націоналістичну мережу, яка поки що може діяти тільки в умовах глибокого підпілля. Тому Крайовий провід ОУН на західноукраїнських землях ухвалив переправити розконспірованих членів ОУН, насамперед керівне ядро, до Генеральної губернії. Туди ж відправився й звільнений з польської тюрми Степан Бандера¹. Відтак з осені 1939 року Краків стає фактичним центром і українського націоналістичного підпілля.

Звідси здійснюється керівництво оунівським рухом на всіх українських етнічних землях, передусім швидко розгортається мережа ОУН на Лемківщині, у Надсянні, на Холмщині й Підляшші. Саме тут провідні члени ОУН розпочинають підготовку збройного повстання проти більшовицької влади в Галичині й на Волині. Уже взимку 1940 року бандерівці розгорнули підготовку кадрів для української адміністрації на теренах, зайнятих більшовиками. Зокрема, Роман Шухевич був одним з тих, хто переправляв організаторів цієї справи з території Генеральної губернії на схід. Інструктуючи їх, він визнавав, що «ПУН стоїть на становищі не творити української держави проти волі німців, мовляв, німці засильні і шкода жертв. Але ті справи будуть вияснені, а ОУН не сміє зрадити принципів національної революції. Після трагедії Карпатської України, орієнтація на власні

сили набрала повної гостроти і актуальності» [7, с. 33].

Після переходу Червоної армії Дністра наприкінці червня 1940 року нова українська еміграційна хвиля здійснюється з Буковини і українських теренів Молдови. У Румунії тоді було створено Український громадський допомоговий комітет під головуванням професора Костянтина Мацієвича [16, с. 618].

Цікавими є спостереження голови оновленого Українського громадського комітету в Румунії, який очолив Юрій Русов. Він, зокрема, зазначив, що «генерація наймолодших – 18–25 років, незважаючи на муштру від самої коліски, ніяк не є ні очарована, ні засліплена “достіженнями”, які всім уже в печінках сидять. Попавши у нормальні умови життя, ця молодь дуже до всього приглядається і старається увійти і в працю, і в нормальне життя. Надивившись у себе досить на неправду, вони прагнуть до якоїсь своєї “правди” – щоб людям добре жилося, щоб усього було по достатку і щоб москалі нас не обирали. На тих, хто прибули (ріжні втікачі) сюди, можна помітити трохи дивну мішанину ідеалізму і глибокої практичності, а також надзвичайної витривалості. Вони не піддаються легко на пропаганду будь-кого і до всього воліють доходити своїм розумом. Де в чому є вперті і вміють боронити в дискусіях свої твердження, часто, правда, користуючись політграмотськими методами» [16, с. 639].

Під час переселення німців з Буковини й Бессарабії, після зайняття цих територій більшовиками в 1940 році виїхало до Німеччини також кілька тисяч українців, майже виключно буковинців, які становили високий відсоток тамтешньої інтелігенції (до речі, майже половина українського православного духовенства). Причиною такого значного виїзду з Буковини був не лише страх перед більшовиками, але й давні зв'язки буковинців з німецьким світом (з часів належності Буковини до Австрії) та добре знання німецької мови.

Коли буковинців примістили в перехідних таборах для переселенців у Німеччині, представники Українського центрального комітету зустрілися з ними, пояснили їм ситуацію. Більшість буковинців залишилася в Німеччині, бо скрутне матеріальне становище в генерал-губернаторстві не приваблювало їх. Ті, хто приїхав, знайшли заняття головно в адміністрації в українських комітетах. Зокрема, треба згадати кілька десятків православних священників, котрі працювали як душпастирі на Холмщині та Підляшші. Вони відігравали корисну роль для відбудови українського православного життя не лише тому, що на Холмщині було мало священників, але й тому, що буковинські священники мали вищу богословську освіту і знали німецьку мову, а цього бракували взагалі місцевому духовенству [10, с. 185–186].

Треба зауважити, що значний відсоток українських переселенців прийняв тоді німецьке громадянство, особливо ті, котрі виїхали під претекстом німецького походження, тому вони часто навіть були змушені це громадянство приймати. Більшість переселенців не орієнтувалася, які наслідки має його прийняття. Це були не лише різні привілеї, які давалися німцям у генерал-губернаторстві, тобто краще харчування, вища платня, вищі пости порівняно з не-німцями, але й обов'язок військової служби та належності до німецьких організацій і примус посилати дітей до німецької школи та виховувати їх у німецькому дусі.

Інколи причиною прийняття німецького громадянства було прагнення вигіднішої життєвої позиції, проте іноді й думка мати змогу краще прислужитися українській справі: узагалі, українські «райхсдойчі» виконували, за малими винятками, свої національні обов'язки бездоганно, видавали себе за українців, брали участь в українському житті, а пости, які займали в адміністрації, використовували, щоб допомагати українцям [10, с. 182–183].

Необхідно наголосити, що перед українською еміграцією цієї хвилі, як і на початку

1920-х років, постало питання не тільки щодо власного виживання, але і про збереження інтелектуального потенціалу української молоді, яка з початком Другої світової війни опинилася на Заході. Починаючи з пізньої осені 1939 року й до раннього літа 1940-го почало щораз більше прибувати українських студентів до німецьких вищих шкіл Відня, Берліна, Данціга, Граца, Бреслау; багато студентів-українців опинилося на теренах генерал-губернаторства. З-поміж них у 1940–1941 роках у німецьких вищих школах навчалось 319 осіб, а через рік – уже близько 600 [9].

Саме для матеріальної підтримки студіюючої молоді Український центральний комітет створив у листопаді 1940 року Комісію допомоги українському студентству, яка мала уможливити їй навчання в європейських університетах. До червня 1941 року цю громадську організацію очолював о. Іван Гриньох [4, file 1].

Слід зазначити, що більшовицька каральна система відразу ж поставила перед собою завдання взяти під контроль українських біженців. Для цього широко використовували спеціально підготовлених агентів, які під виглядом утікачів з радянського полону перебиралися в німецьку зону окупації, вивчаючи всі обставини життя втікачів з більшовицького «раю». Зокрема, ця скрава ілюструє витяг зі спецповідомлення наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова про діяльність агента НКВС «Українця» на терені Закерзоння від 3 грудня 1940 року: «Перед “Украинцем” была поставлена задача: выяснить настроение населения западных областей, подробно информировать оуновцев о расколе центрального провода ОУН, при этом подчеркнуть положительные стороны Бандеры и необходимость установления связи с руководством оуновской организации на Волыни, в частности с его руководителем Скопюком. 25 ноября при содействии переправщиков и Мостовича “Украинец” вернулся на советскую сторону» [13, с. 283–287].

Однак, незважаючи на всі труднощі й небезпеку, український емігрант на Захід з першої хвилі Другої світової війни дотримувався того своєрідного декалогу, який виробило саме життя. А там були такі застереження:

«Емігрант повинен:

а) поскільки це не суперечить розвиткові його індивідуальності й поскільки можливе – плекати рідну мову й інші питоменні властивості нації, що відрізняють її від інших суспільностей.

б) не стидатися своїх національних цін, але їх виразно пропагувати – послуговуючись ними.

в) не виволікати на форум чужих хиб і невдач своє.

Що ж до еміграції політичної зосібна:

г) не підкопувати престижу національного режиму перед чужинцями. світоглядне розходження – це справа чисто внутрішня. До свята святих нації чужинці не мають вступу. Тим більше не повинен їх тудою вводити емігрант.

д) не доходити своїх цілей через комбінацію своїх емігрантських сил з ворожими нації силами.

е) еміграція політична не повинна себе взаємно поборювати, головню тоді, як вона емігрувала перед окупантом і т. д.».

Насамкінець цей своєрідний декалог виразно проголошував: «Хто емігрував з прапором незалежності для боротьби з окупантом – цей не може ніколи цього прапора нести на чужу вулицю, але мусить з ним боротись до посліднього віддиху й передати своїм нащадкам у заповіті як життєво важно занести цей прапор на рідну землю!!!

А якщо ж батьківщина його – Україна, яку від світа закрила московська й польська пропаганда туманом брехні й історичного фальшу, тоді на українському емігрантові, – де б він не був – тяжить обов'язок пропагувати словом і ділом – цілим життям – зрілість Української Нації до самостійності й державності.

Укр. емігрант – це апостол! Укр. емігрант – це місіонер нашої національної окремішності й наших державницьких змагань!

Цю свою задачу він до сьогодні сповняв і мусить її надалі, пропорційно до розмаху сучасности, сповняти!» [14, с. 702].

Необхідно також зазначити, що поряд з міграційною хвилею політичного українства, яка спрямовувалася з Берестейщини, Волині й Галичини на захід, з наших найзахідніших автохтонних земель організувався зустрічний потік на схід. Збаламучені москвофільством лемки й холмщани вирішили пошукати щастя в більшовицькому «раї». До речі, їхні представники вже у вересні 1939 року з'явилися у Львові, де звернулися до радянської адміністрації, аби прилучити Лемківщину до СРСР [1, ф. 16, оп. 32 (1951 р.), спр. 33, арк. 105–105 зв.].

Однак замість приєднання до Радянської України їм запропонували добровільно переселитися на схід від встановленого кордону між СРСР і Німеччиною. З цією метою 16 листопада 1939 року в Москві підписали «Угоду між урядом Союзу Радянських Соціалістичних Республік і урядом Німеччини про евакуацію українського і білоруського населення з території колишньої Польщі, що відійшла в зону державних інтересів Німеччини, і німецького населення з території колишньої Польщі, що відійшла в сферу державних інтересів Союзу РСР» [3, оп. 101, спр. 1651, арк. 1–14].

Пізнавши на собі всі «переваги» радянської системи вже в перші дні після приходу Червоної армії за Збруч, німців Волині, Берестейщини та Галичини не треба було довго агітувати за виїзд на Захід – майже всі вони надали перевагу гітлерівському режимові, відмовившись від сталінського. Як стверджує В. Кубійович, багато українців тікали з УРСР під виглядом німців. За його даними, до німецьких переселенських комісій у Галичині й Волині зголошувалися тисячі українців, які хотіли вирватися з-під режиму більшовиків. Вони видавали себе, за мовчазною згодою німецької комісії, за німців і разом з німецькими переселенцями залишили в першій половині 1940 року СРСР (останній транспорт у червні). Їх було

близько 10 000 осіб, переважно інтелігентів. Усі вони хотіли оселитися в генерал-губернаторстві, щоб працювати серед своїх і зміцнити український стан посідання. Проте спочатку вони потрапили до переселенських таборів у Німеччині разом з німцями, і треба було вжити активних заходів з боку УЦК перед компетентними чинниками в Берліні, поки досягли згоди на приїзд наших переселенців до генерал-губернаторства. Таким чином сюди було стягнуто понад 4000 осіб. Багато з них зайняло різні, часто досить визначні, посади в українських установах або в державних урядах [10, с. 179].

А ось лемки вирішили таки спробувати щастя. У Новому Сончі відкрили переселенський пункт, який мав збирати охочих до виїзду зі всіх західнолемківських теренів [6, с. 161].

За свідченням В. Кубійовича, на Лемківщині й Холмщині знайшлося досить багато охочих виїхати до СРСР. З-поміж них були винятково прихильники комуністичного режиму; звісно, це були малосвідомі з національного погляду селяни; їх тягнуло на схід до компактної української, чи руської, людності. З другого боку, вони інстинктивно боялися майоризації поляками тих окраїн, на яких дотепер жили; на їх рішення чимало впливала й польська агітація, і погрози (загальнопоширений вислів: «Не стане дерев, щоб вас вившати»). Серед переселенців до СРСР були й багаті господарі, які залишили своє майно й землю, щоб лише з'єднатися з Руссю.

Виїзд до СРСР мав відбутися до 1 березня 1940 року, і до того часу діяла потайна,

але потужна агітація за і проти виїзду. За виїзд агітували (головно на Лемківщині) місцеві москвофільські інтелігенти (які самі переважно не виїхали), проти – українські комітети. Та найсильніший вплив на своїх односельчан мали ті лемки й холмщани, що в перші тижні війни подалися на схід і пізнали більшовицьку дійсність. Швидко розчаровані у своїх надіях, вони пробралися назад через кордон і стали найкращими пропагандистами проти виїзду.

Остаточо до СРСР виїхало близько 9000 українців. Характерно, що із самої Галичини й Посяння, як також із найсвідомішої частини Лемківщини, а саме із Сяніччини, не виїхав ніхто. Зате багато лемків виїхало із Західної Лемківщини [10, с. 180].

Утім, найбільше виїхало з Холмського повіту. В. Кубійович зазначав: «В люті морози їхали валки холмщан підводами до переходових місць на Бузі, лемків відправляли поїздами. Холмщан поселено здебільшого на Волині, лемків – на Тернопільщині, в тих самих селах, з яких виїхали німецькі та польські колоністи. Після виїзду селян у Радянську Україну залишені господарства переходили у власність держави, і Український центральний комітет докладав зусиль, щоб ця вільна земля (майже 8000 гектарів) залишилася в українських руках» [10, с. 180].

Тих, хто мігрував до СРСР, згідно з постановою політбюро ЦК КП(б)У «Про розселення українців, евакуйованих з Генеральної губернії до УРСР» від 10 лютого 1940 року розмістили «в кількості 15 000 чол. таким розподілом по областях:

1.	Волинська	1000 сімей	3000 чол.
2.	Ровенська	1300 -//-	3900 -//-
3.	Тернопільська	2300 -//-	6900 -//-
4.	Станіславська	400 -//-	1200 -//-

[3, оп. 16, спр. 20, арк. 60].

Щодо їх подальшої долі, то той-таки В. Кубійович додає, що «по зайнятті Галичини німцями 1941 р. більша частина лемків повернулася знову на Лемківщину. На Тернопільщині, де їх поселено, вони не почували себе добре і з погляду на відмінну природу та спосіб господарювання, і з політичних причин, бо розміщено їх серед свідомого українського населення, яке із здивуванням дивилося на москофільських лемків, що добровільно переїхали до більшовиків. Цим лемкам-поворотцям німці не віддали землі, їх переслідувала навіть поліція, і тому ми мусли взяти їх під свою опіку та боронити, як лише могли» [10, с. 182].

Друга світова війна визначила добровільні міграційні потоки українців з їхніх автохтонних земель чи на захід, чи на схід, як це вирішили самі лемки і холамщани. Прихід Червоної армії до Галичини, Волині й Берестейщини спричинив і депортаційні процеси із цих українських регіонів до Сибіру й Казахстану. Адже в таємній директиві, яку нарком внутрішніх справ СРСР Лаврентій Берія підписав за два дні до переходу Червоною армією Збруча 17 вересня 1939 року, наголошувалося на необхідності захоплювати насамперед не тільки вокзали, пошту, телеграф і телефон, а й архіви.

На основі документів польської влади, особливо спецслужб і судів, енкаведисти дістали можливість досить швидко виявити патріотично налаштованих людей. Відтак розпочинаються арешти інтелігенції, яка брала активну участь в українському національно-визвольному русі. Скажімо, відомий діяч Західно-Української Народної Республіки Володимир Старосольський, який спочатку був прийнятий на посаду професора вже радянського Львівського університету, в один з грудневих днів 1939 року «увійшов до ректора, як звичайно, усміхаючись до всіх ввічливо, і зараз же вийшов звідти “в товаристві” і уже без звичайної усмішки» [15, с. 117].

Невдовзі і його родину відправили до казахського поселення Кокпекти. І тепер до

депортованих в Казахстан українських куркулів Поволжя, Кубані й Подніпров'я додавалися новітні колоністи, примусово вивезені із Західної Білорусі й України: тільки з Тернопільської області протягом перших місяців більшовицької окупації було виселено 349 родин українських націоналістів [2, арк. 89].

На території Західної України на 27 листопада 1939 року вже було заарештовано 5972 особи (у Львівській – 182, Тернопільській – 580, Станіславській – 2372, Луцькій – 1538), а до лютого 1941 року – 54 304 [11, с. 90, 91].

Тимчасом кремлівські «визволителі» готували нові депортаційні плани. Зокрема, до виселення намічаються польські осадники й лісова сторожа, серед якої багато українців. У лютневі морози 1940 року їх повезуть і в далекий Казахстан. Ці масові депортації відбувалися в чотири етапи: перший розпочався 10 лютого 1940 року, другий – 13 квітня 1940 року, третій – червень – липень 1940 року.

Подібні депортаційні акції тривали аж до війни з Німеччиною. Так, 14 травня 1941 року ЦК ВКП (б) і Раднарком СРСР видали спільну директиву за № 1299-52 сс «Про вилучення контрреволюційних організацій у західних областях СРСР». Цим документом передбачалося заарештувати й направити в заслання на поселення у віддалені райони Радянського Союзу терміном на 20 років з конфіскацією майна членів родин учасників українських і польських націоналістичних організацій, глави яких перейшли на нелегальне становище або засуджені до вищої міри покарання. Згідно з доповідною наркома держбезпеки СРСР Меркулова від 23 травня 1941 року «всього із західних областей УРСР заплановано виселити 3110 родин, або 11 476 осіб. Фактично вилучено і «завантажено» у вагони 3073 родини, або 11 329 осіб» [13, с. 154, 155].

Через місяць, 21 червня 1941 року, той-таки Меркулов пропонував терміно-

во підібрати й підготувати матеріали для здійснення нової масової операції щодо арештів і виселення «контрреволюційного, антисоветського и соціально небезпечного елемента в західних областях УСРСР» [13, с. 297].

І тільки гітлерівський напад на СРСР зупинив цей злочин. А відтак багато з приречених на вивезення українців залишилося на рідній землі, де пережили гітлерівську

окупацію. У 1944–1945 роках вони могли ще вирішувати свою долю – мігрувати на захід чи залишатися на ласку нового господаря українських теренів. Ті, хто зважився на вимушену, але добровільну еміграцію з рідної землі, опинився у вільному світі, де поважали права людини. Ті ж, хто повірив ще раз більшовицькій пропаганді про вільне життя в країні рад, під конвоєм на довгі роки поїхали до Сибіру.

Примітка

¹ Усвідомляючи загрозу своїм рідним, Степан Бандера хотів нелегально переправити до Кракова батька, греко-католицького священника. З цією метою до останнього прибули спеціальні посланці від сина. Од-

нак, як свідчив перед трибуналом Київського особливого військового округу 8 липня 1941 року сам Андрій Михайлович Бандера, він відмовився від цієї пропозиції [1, ф. 6, спр. 75140 фп, арк. 83–86].

Список використаних джерел

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України.
2. Державний архів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 3.
3. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1.
4. National Archives of Canada. MG 31. D. 203. Vol. 26.
5. Бугацький В. Москвофільство на Лемківщині. Нью-Йорк, 1955.
6. Книш З. Перед походом на схід: спогади й матеріали до діяння Організації українських націоналістів у 1939–1941 рр. Торонто, 1959. Ч. 2.
7. Кононович Б. В підготовці до відновлення державності. Вісник Організації оборони чотирьох свобод України. 1953. Ч. XI.
8. Костик П. Трагічна доля Хошцини і Підляшшя. Львів, 1997.

9. Краківські вісті. 1943. 13 квітня.
10. Кубійович В. Українці в Генеральній губернії. 1939–1941. Чикаго, 1974.
11. Кульгавець Х. Радянські органи внутрішніх справ у протидії українському збройному підпіллю (1944–1950 рр.). Львів, 2016.
12. Мушинка М. Лицар волі. Життя і політично-громадська діяльність Степана Ключурака. Ужгород, 1995.
13. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Москва, 1995. Т. 1. Кн. 1.
14. Пробоем. Прага, 1941. Ч. 12.
15. Сергійчук В. Депортація українців до Казахстану. Вишгород, 2017.
16. Українська політична еміграція. 1919–1945. Документи і матеріали. Київ, 2008.
17. Химинець Ю. Мої спостереження із Закарпаття. Нью-Йорк, 1984.

References

1. Security Service of Ukraine's Branch-Wise State Archives.
2. State Archives of Ternopil Region: f. П-1, inv. 1, dossier 3.
3. Central State Historical Archives of Public Associations of Ukraine: f. 1.

4. National Archives of Canada: MG 31, D. 203, vol. 26.
5. BUCHATSKYY, Volodymyr. *Muscovitophilia in Lemkivshchyna*. New York, 1955 [in Ukrainian].
6. KNYSH, Zynoviy. *Before Marching Eastwards: Memories and Materials for the Activities of the Organization*

of *Ukrainian Nationalists in 1939–1941*. Toronto: Silver Trumpet, 1959, pt. 2 [in Ukrainian].

7. KONONEVYCH, B. Preparing the Statehood Restoration. *The Herald of the Organization for Defense of Four Freedoms for Ukraine*, 1953, no. 2 [in Ukrainian].

8. KOSTYK, Petro. *The Tragic Fate of Kholmshchyna and Pidliashshia*. Lviv, 1997 [in Ukrainian].

9. *The Cracovian Bulletin*, 1943, April 13 [in Ukrainian].

10. KUBIYOVYCH, Volodymyr. *Ukrainians in the General Government. 1939–1941: A Monograph*. Chicago, 1974 [in Ukrainian].

11. KULHAVETS, Khrystyna. *Soviet Internal Affairs Government Bodies in Countering the Ukrainian Armed Underground (1944–1950)*. Lviv, 2016 [in Ukrainian].

12. MUSHYNKA, Mykola. *A Knight of Freedom. Life and Political and Social Activities of Stepan Klochurak*. Uzhhorod, 1995 [in Ukrainian].

13. YAMPOLSKIY, V. (head of compilers' group). *USSR's National Security Government Bodies in the Great Patriotic War. Collection of Documents*. Moscow, 1995, vol. 1, bk. 1 [in Russian].

14. *Breaking Through*. Prague, 1941, no. 12 [in Ukrainian].

15. SERHIUCHUK, Volodymyr. *Deportation of Ukrainians to Kazakhstan*. Vyshhorod, 2017 [in Ukrainian].

16. LOZYTSKYI, Volodymyr (head of compilers' group). *Ukrainian Political Émigrés. 1919–1945. Documents and Materials*. Kyiv: Parliamentary Publishing House: 2008.

17. KHYMYNETS, Yulian. *My Observations from Transcarpathia*. New York, 1984 [in Ukrainian].